

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 02-04-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 09-04-2020

Kitap İncelemesi / Book Review

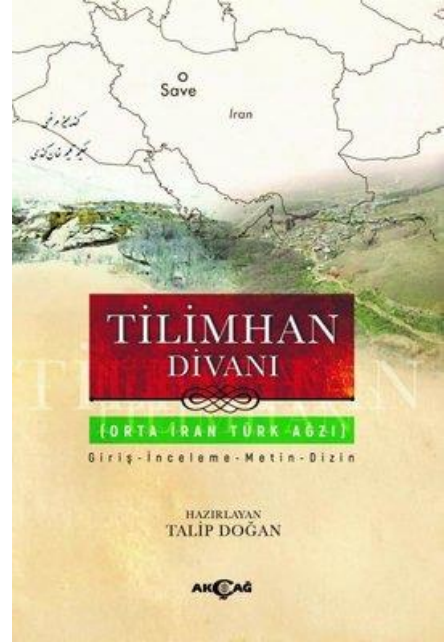
INTERNATIONAL JOURNAL OF HUMANITIES AND EDUCATION (IJHE),
VOLUME 6, ISSUE 13, P. 449 – 454.

ULUSLARARASI BEŞERİ BİLİMLER VE EĞİTİM DERGİSİ (IJHE), CİLT 6,
SAYI 13, S. 449 – 454.

**Talip Doğan, Tilim Han Divanı (Orta İran Türk Ağzı): Giriş-İnceleme-
Metin-Dizin, Ankara: Akçağ Yayınları, 2020, 525 s.**

Mustafa CENGİZ¹

Dil biliminin önemli araştırma alanlarından biri olan ağız bilimi (İng. *dialectology*, Alm. *Dialektologie*), bir dilin ya da lehçenin, coğrafyalarına göre varyantlaşmış biçimlerini incelemektedir. Bir dilin ya da lehçenin coğrafyasıyla mevcut konuşma biriminin siyasi ve sosyal sınırları kastedilmektedir.² Ağızları, standart dilin bozulmuş şekli olarak kabul etmek doğru bir yaklaşım değildir.³ Standart dillere kaynaklık eden⁴ ağızlar, edebî/standart dillere oranla daha doğaldır ve bağlı olduğu üst dile/lehçeye oranla, arkaik öğelerin daha fazla olduğu konuşma birlikleridir. Bu sebeple ağız araştırmaları, dil bilimi çalışmaları içerisinde önemli bir

¹ Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elektronik posta adresi: mcengiz2010@gmail.com

² Siyasî sınırlar ülke sınırları, sosyal sınırlar ise mevcut konuşma biriminin konuşulduğu alanı kastedilmektedir. Söz gelimi, bağımsız bir devleti olmayıp başka devletlerin sınırları içerisinde, resmî dilden başka bir dili/lehçeyi konuşan kimselerin olduğu topluluk, sosyal sınırları oluşturmaktadır. Örneğin İran'ın Kum bölgesinde yerleşen Halaç Türklerinin, resmî dil Farsça olduğu hâlde, Halaç Türkçesi veya onun ağızlarını konuşması, Halaççanın sosyal sınırlarını ifade etmektedir.

³ Ağız teriminin tanımı, mahiyeti, kapsamı, konuşmanın diğer varyantlarından hangi bakımlardan ayrıldığı hakkında teferruatlı bilgi için bk. Chamber ve Trudgill 1980, s. 3-5.

⁴ Standart dillerin kaynağı ağızlardır. Genellikle yoğun kültür bölgelerinde kullanılan ağızlar, standart dil olmaya elverişli konuşma birlikleridir. Örneğin Türkiye Türkçesine İstanbul ağzı; Özbekçeye Taşkent ve Fergana ağzı kaynaklık etmiştir.

yere sahiptir. Türkiye üniversitelerinde, Türkiye Türkçesinin ağızları üzerine hayli zengin bir literatür mevcuttur, hemen hemen her ilin ağızları yüksek lisans veya doktora tezi olarak ele alınıp incelenmiştir. Fakat Türkiye’de, Türk dilinin Türkiye dışında konuşulan değişkelerinin ağızları üzerine yapılan çalışmalar, maalesef azdır. Mevcut çalışmaların önemli bir bölümünü de Türkiye’ye yüksek lisans veya doktora yapmaya gelen öğrencilerin kendi yaşadığı bölgenin ağızı üzerine yaptığı incelemeler oluşturmaktadır.

Ağız hakkında kısaca bilgi verdikten sonra yukarıda künyesini verdiğim çalışmadan bahsedeceğim. Mevcut eseri hazırlayan Talip Doğan, Türkiye’de İran ağızları üzerine yapmış olduğu çalışmalarıyla bilinen dil bilimcilerdendir.⁵ Türk dilinin varyantları bakımından zengin coğrafyalardan biri de İran’dır. Bilhassa Oğuzca varyantların konuşulduğu bu coğrafya üzerindeki Türk dili değişkeleri üzerine son yıllarda yapılan çalışmalarda da bir artış görülmektedir; bilhassa Kaşkay ve Horasan ağızları. Bunlar Oğuzca varyantlar oldukları için Türkiye Türkolojisi açısından son derece önemi haizdir.

Eldeki çalışma, 1763-1831 yılları arasında, orta İran’ın Merkezî eyaletinde yer alan Save ilinin Mezlagançay/Mezdagançay bölgesine bağlı Mereğey/Maraęa köyünde doğup ana diliyle şiirler yazan Tilimhan mahlaslı şairin şiirlerinin oluştuğu bir divandır. Çalışma, bir divan olduğu hâlde Doğan, kitabının ismine ‘Orta İran Türk Ağızı’ ibaresini de eklemiştir. Bunu yapmasının nedeni, şairin şiirlerini, doğup büyüdüğü köyden olan bir kaynak kişiye⁶ sesleterek bunları ses kaydı yoluyla yeniden fonetik alfabe ile yazmış olmasından dolayıdır. Bunu yazarın *Ön Söz*deki “... *Bu tür sebeplerden dolayı çalışmada Tilimhan’ın şiirleri, yaşamış olduğu Save/Mereğey ağızı temelinde yeniden oluşturulmuştur.*” (s. 18) şeklinde verdiği bilgiden anlıyoruz. Dil, değişen bir yapıya sahip olduğu için her ne kadar şairin yaşadığı dönemde konuşulan varyantın fonetik özellikleri ile günümüzde konuşulan biçimin birtakım farklılıklar göstereceği tahmin edilse de aynı coğrafyada yetişen birinin seslendirmesi, bilimsel olarak çalışmanın güvenilirliğini artıracakını söylemek mümkündür. Yazarın *Ön Söz*de verdiği bilgiye göre Tilimhan’ın divanı, 2007’de, İran’da Esedullah Emiri adlı bir araştırmacı⁷ tarafından yayımlanmış; fakat bu çalışmada çeşitli tutarsızlıklar ve kusurlar bulunduğundan ötürü Doğan, mezkûr şairin divanını dil bilimsel olarak yeniden oluşturma ihtiyacı hissetmiştir (s.18).

⁵ Doğan’ın İran’da konuşulan Horasan Türkçesi üzerine de çalışmaları mevcuttur: bk. 2016, 2017.

⁶ Yazarın *Ön Söz*de verdiği bilgiye göre bu kaynak kişi, Tilimhan ile aynı köyden olan 44 yaşındaki Esedullah Emiri’dir (s. 23).

⁷ Bu yayın ile ilgili de bir tanıtma yazısı mevcuttur: bk. Rahimi 2008.

Eser, *Ön Söz, Kısaltmalar, Çeviri Yazı İşaretleri, Diğer İşaretler, Giriş, Ses Bilgisi, Biçim Bilgisi, Kaynaklar, Genel Ağ Kaynakları, Çeviri Yazılı Metinler, Dizin ve Ekler* şeklinde bölümlerden oluşuyor.

Araştırmacı, eserde kullandığı kısaltmaları (s. 20) verdikten sonra, *Çeviri Yazı İşaretleri* (s. 21) başlığında, şiirleri yazıya geçirirken kullandığı fonetik alfabenin niteliklerini, *Diğer İşaretlerde* ise birtakım fonetik hadiselerle ilgili çeşitli anlamlar ifade eden işaretleri vermiştir. Burada araştırmacı, sesleri açıklarken “uzun /a/ ünlüsü, uzun /e/ ünlüsü, kapalı e ünlüsü” vb. tarzda kısa ifadeler kullanmıştır. *Çeviri Yazı İşaretlerinde* (s. 21) η ünsüzü ile ilgili “damak /n/’si” şeklinde bir açıklama yapmıştır⁸. Nazal n olarak da bilinen bu ses, aslında art damak n’sidir; bu sesi ifade ederken “nazal n” ve “damak n’si” gibi açıklamalar yetersiz kalmaktadır. Art damak yardımıyla telaffuz edildiği için buna “art damak n’si” demenin daha açıklayıcı olduğunu düşünüyorum. Bu sebeple *Çeviri Yazı İşaretlerinde* de bu sesin ‘art damak n’si’ olduğunu belirtmek daha faydalı olurdu.

Eserin *Giriş* bölümünde 5 alt başlık hâlinde çalışmada kullanılan materyal ve yöntem, Save Türkleri, Save ili, şairin hayatı ve şiirleri ile divanı hakkında genel bilgiler yer alıyor (s. 22-35).

Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi kısımları hazırlanırken art ve eş zamanlı yöntem kullanılmıştır. *Ses Bilgisi* bölümünde (s. 36-56), ünlü ve ünsüzler, niteliklerine göre tablolar hâlinde verilmiştir. Bu bölümde çeşitli ses hadiseleri açıklandıktan sonra örnekler sıralanmıştır. Ses değişmelerinde örneklerin çokça verilmiş olması, eseri bilimsel bakımdan daha doyurucu duruma getirdiğini söylemek mümkündür.

Türkiye Türkolojisinin metin çeviri yazılarında kullandığı fonetik alfabe sisteminde, genelde art damak gırtlak ünsüzü olarak ħ sesi kullanılmaktadır. Ünsüzler tablosunda -tam tersi olması gerekirken- sehven ħ sesi art damak, h sesi ise gırtlak ünsüzü olarak gösterilmiştir (s. 46).

Biçim Bilgisi (s. 57-77) bölümünde de her bir biçimbirim tanımı ve tarifi yapıldıktan sonra yeterli sayıda örnekle desteklenmiştir. Her bir biçimbirim, varsa, varyantlarıyla birlikte verilmiştir. Söz gelimi +DAn çıkma/ayırılma durumu ekinin -m- ve -n- ünsüzlerinden sonra yaygın olarak kullanılan -nAn varyantı; +lAr çokluk ekinin kelime sonunda +lA varyantı gibi çeşitli benzer işlevli çoklu kullanımlar gösterilmiş ve örnekler sıralanmıştır. Bu durum bütün biçimbirimler ve edatlarda da görülmektedir.

⁸ *Çeviri Yazı İşaretleri* kısmında böyle bir açıklama yapılmasına rağmen, çalışmanın “Ünsüzler” (s. 46) başlığında verilen ünsüz tablosunda η sesi, isabetli ve daha açıklayıcı olarak, art damak sınıfında verilmiştir.

Çalışmada istifade edilen kitap, makale ve internet kaynaklarının bibliyografyası ise ‘*Kaynaklar*’ başlığı altında metinlerden önce yer almaktadır (s. 78-80).

Çalışmanın *Çeviri Yazılı Metinler* kısmında (s. 81-304), şairin şiirlerinin ses kaydı yardımıyla fonetik alfabe ile oluşturulduğu 182 adet farklı temalarda şiirler yer almaktadır. Yazar, çalışmanın bu kısmını oluştururken şiirleri Merdanî yayımıyla (2007) mukayese yoluna gitmiş ve yaptığı düzeltmeleri dipnotlarda göstermiştir. Kitapta, şiirlerin Türkiye Türkçesine aktarımı yer almıyor.

Çeviri Yazılı Metinler bölümünden sonra çalışmanın zengin söz varlığını ihtiva eden *Dizin* bölümü (s. 305-517) gelmektedir. Dizinler de bir nevi sözlük mahiyetinde bölümlerdir. Aslına bakılırsa sözlükler, kelimelerin kavram alanlarını kısıtlayıcı nitelikte çalışmalardır. Söz gelimi, bir sözlükte X kelimesinin 10 anlamının verilmiş olması, X kelimesinin sadece 10 anlamı olduğunu göstermez. Bu sadece tespit edilen 10 anlamdır; dil sosyokültürel olgular etrafında değişen ve gelişen bir yapıya sahip olduğu için muhteşem bir sözlük hazırlamak da bu sebeple imkânsız değilse bile, çok güçtür. Bu çalışmada da olması gerektiği gibi yazar burada, kelimeleri anlamlandırırken metin bağlamını dikkate almış ve bir kelimenin tespit edebildiği anlamlarını vermiştir. Ayrıca her bir alıntı kelimenin kökenini göstererek, köken dildeki biçimini de parantez içerisinde belirtmiştir.

Madde başları koyu punto ile verilmiş; yazılışları aynı, anlamları farklı olan kelimeler birbirinden Roma rakamıyla ayırt edilmiştir. Örnek:

āl I (Ar.) Aile, sülale, evlatlar.

āl II Kırmızı. bk. **al**.

āl III Hile. (s. 310).

Sayı fazla olmamakla birlikte ve metni kavrayışı kolaylaştırıcı bir şekilde Arapça ve Farsça tamlama kurallarına göre oluşturulmuş terkipler de madde başı yapılmıştır.

béytu’l-mügeddes (Ar. beytu’l-muqaddes) Mescid-i Aksa. (s. 327).

ğāsımu’l-cenān (Ar. kāsımu’l-cinān) Cenneti paylaştıran (s. 387).

cemcem ibn-i kerger Kerger’in oğlu Cemcem (Bir menkıbede Hz. Ali ile birlikte ejderhayı öldüren kişi) (s. 337).

mehrem-i esrār Gizli olan mahrem (s.428).

Türkçe *ét-, ol-, éle, ğil-* vb. yardımcı fiillerle kurulmuş birleşik fiiler de madde başı olarak yer almaktadır. Yardımcı fiillerle kurulan bu kelime grupları, terkinin aslı (birinci) unsurunun ilgili madde başında verilmiştir. Örnek:

h̄amuş (Far. h̄amūş) Susmuş, sessiz.

h̄. ol- Sessiz olmak (s. 407).

meslehet (Ar. maālaóat) İş, mesele, husus.

m. éle- İş tutmak (s. 432).

nizāre (Ar. neôāre) Bakma.

n. ğil- Bakmak (s. 448).

Bu yöntem uygulanırken çekim ekleri, tamlamalar ve birleşik fiiller şeklinde bir sıralama izlenmiştir.

Dizin bölümünden sonra *Ekler* (519-525) yer alıyor. Burada da Tilimhan'ın köyü Mereğey'in, hâlihazırdaki kabrinin fotoğrafları ve şaire ait bir portre bulunuyor.

Çalışmada 'Sonuç' kısmı bulunmuyor. Aslında *Dizin* bölümünden önce 'Sonuç' kısmı oluşturularak burada Save ağzının, İran'daki Türk ağzları içerisindeki yeri ve diğer Oğuz ağzlarından farklı olan belirgin özelliklerinin neler olduğu şeklinde kısa bilgiler vermek çalışmayı daha da zengin bir duruma getirebilirdi. Çalışmada cümle bahsinin yer almamasını, metinlerin niteliğine bağlamak mümkün görünüyor. Çünkü eserdeki metinlerin hepsi manzumdur. Hâl böyle olunca cümle bilgisinde doyurucu tespitler yapmak zorlaşıyor.

Türkiye'de yayımlanan dil bilgisi çalışmalarının bazılarında araştırmacılar terimlerin Türkçelerini kullanmaktan imtina ediyorlar. Yazarın bu çalışmada, terminolojik bakımdan da Türkçe kelimeleri kullanmaya özen gösterdiğini de hassaten ifade etmeliyim.

Doyurucu bir biçimde hazırlanan elimizdeki bu çalışmayla orta İran coğrafyasında yer alan bir Türk dili değişkesi daha Türkoloji literatürüne kazandırılmış oldu. İran coğrafyasında konuşulan Türk dili değişkelerinin önemli araştırmacılarından biri olan Doğan'ın bu çalışması, Oğuz Türkçesi araştırmaları için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Yazarı, Türkoloji'ye bu önemli hizmetinden ötürü tebrik ediyor ve başarılı çalışmalarının devamını diliyorum.

Kaynakça

Chambers J. K. and Peter Trudgill (1980). *Dialectology (Cambridge textbooks in linguistics)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Doğan, Talip (2016). *Geşeng ginle: Horasan Türkçesi üzerine bir inceleme*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Doğan, Talip (2017). *Horasan Türkçesi metinleri: İreyimiñ sezleri (Yüreğimin sözleri), Giriş-Notlar-Metin-Aktarma-Dizinler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Rahimi, Musa (2008). "Asadullah Merdani (Yayına Hazırlayan), Hekim Tilim Han Divanı, Birinci Cilt, Kum 2007, 281 s., ISBN 978-964-04-0492-8." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3 (Eylül 2008), ss. 175-176.